

**Fadl b. Şâzân'ın “el-Îzâh fî Reddî alâ Sâ'iri'l-Fırak” Adlı Eserinde
Sünnî Hilâfet/İmâmet Anlayışına Yönelttiği Eleştiriler**
The critique of Fadl b. Shâzân on Sunni Leadership (Khilâfah/
İmâmah) in his al-Îdâh

Muhammed Mustafa SANCAR

Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Kelâm Bilim Dalı
Ph.D. Student, Istanbul University Institute of Social Sciences
The Department of the Basic Islamic Sciences, Kalam
İstanbul, Turkey
msancar@siirt.edu.tr

ORCID ID: orcid.org/0000-0003-4856-5820

DOI: [10.5281/zenodo.4604933](https://doi.org/10.5281/zenodo.4604933)

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Date Received: 01 Aralık / December 2020
Kabul Tarihi / Date Accepted: 25 Şubat / February 2021
Yayın Tarihi / Date Published: 15 Mart / March 2021
Yayın Sezonu / Pub Date Season: Mart / March 2021

Atf / Citation: SANCAR, M. M. (2021). Fadl b. Şâzân'ın “el-Îzâh fî Reddî alâ Sâ'iri'l-Fırak” Adlı Eserinde Sünnî Hilâfet/İmâmet Anlayışına Yönelttiği Eleştiriler.
Mevzu: Sosyal Bilimler Dergisi, 5 (Mart 2021): 169-193.

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.
Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.
web: <http://dergipark.gov.tr/mevzu> | <mailto:mevzusbd@gmail.com>

Copyright © Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.
CC BY-NC-ND 4.0

Öz

Hiz. Peygamber'in vefatının ardından İslâm toplumunda ortaya çıkan ilk önemli münakaşa hilâfet/imâmet meselesidir. Hilâfet ve imâmet kavramları Hiz. Peygamberden sonra Müslümanların din, dünya ve siyasî işlerini düzenleyecek en üst düzey makam için verilen bir kavramdır. Hiz. Ebû Bekir'in Saki-fe-i Beni Saide'de halife/devlet başkanı seçilmesi, seçilme şekli, nesebi ve fazileti etrafında münakaşaların başlamasına neden olmuştur. Hiz. Ebû Bekir'den sonra gelen üç halifede de seçim ve meşruiyet tartışmaları yaşanmış, bu tartışmalar İslâm toplumunun siyaset anlayışını ve üslubunu etkilemiştir. İlk dört halifenin hilafetini içine alan süre Şîa ekolü hariç Müslümanlar nezdinde Hulefâ-i Râşidîn dönemi olarak kabul görmüştür. Kelâm eserlerinde hilâfet/imâmet bahsinin dinin rüknünden değil de fer'î meselelerden olduğu belirtilmiştir. Ancak Şîa ekolünün imâmeti ve imamların rolünü dini nasrlara bağlama çabası, dolayısıyla bu mevzuyu i'tikâdî bir problem olarak yansıtmaması, Sünnî Kelâm âlimlerinin de konuyu akâid/kelâm eserlerinde yer vermesine neden olmuştur. Ancak Sünnî âlimler Şîa'nın hilâfet/imâmet ideolojisini ret maksadıyla incelemiş ve tartışmışlardır. Bu çalışmada, İslâm inanç esaslarını müdafaa görevi yüklenen kelâm ilmini Şii perspektiften değerlendiren ve Şîa kelâm okulunun bir dönem liderliğini üstlenmiş önemli şahsiyetlerinden olan Fadl b. Şâzân'ın *el-Îzâh fî Reddî alâ Sâ'iri'l-Fırak*, adlı eserinde hilâfet/imâmet meselesinde Sünnî ve Sünnî gelenek ile aynı düzlemde olan ekollere yaptığı eleştiriler ortaya konulmaya çalışılmıştır. Fadl b. Şâzân'ın imâmiyye Şîa'sı dışındaki ekollere ciddi eleştirilerde bulunduğu ve kendi mezhebinin ideolojisini yansıttığı tespit edilmiştir. Ayrıca imâmiyye Şîa'sı dışındaki ekollerin kendi içinde bir paradoks yaşadığını, söylem ve rivayetlerinin kendi ilkeleriyle de bağdaşmadığını ileri sürdüğü görülmüştür.

Anahtar kelimeler: Kelâm, Şîa, Fadl b. Şâzân, el-Îzâh, Hilâfet/İmâmet.

Abstract

Concepts of *imâmah* and *khilâfah*, i.e. leadership, are given for the highest authority that regulates the issues of Islamic community regarding religious and political affairs after the death of Prophet Muhammad. Hence, after his life, it was the first vital debate amongst Muslims. Thus, *khilâfah* of Abu Bakr at the *Saqifah of Banû Sa'îdah* started debates on his ancestry, his virtues and the

way of his succession. Debates on succession and legitimacy continued with the latter three caliphs and these debates influenced the understanding and manner of politics deeply. Although the first four caliphs are regarded as *Rashidun* (rightly guided) and the issue of leadership is theologically regarded as a minor (*far'î*) issue by Sunni scholars, the efforts of Shia thought to connect this issue and the role of *imamāh* to the religion itself by making it a creedal problem caused Sunni scholars to investigate this issue within the theological and creedal works in order to refute Shiite ideology. This study aims to analyse the critique of an eminent Shiite scholar of theology, in fact once an authority, Fadl b. Shāzān, towards the Sunni tradition on leadership with regards to his major work, *Kitāb al-Īdāh*. Besides the Sunni Tradition had a paradox in its own, it has been suggested that discourses and rumors do not get on well with its principles by Fadl b. Shāzān.

Keywords: Kalam, Shiite, Fadl b. Shāzān, *al-Īdāh*, Leadership, Khilāfah/Īmāmah.

Giriş

Ebu Muhammed Fadl b. Şâzân en-Nisâbûrî'nin (v. 260/873-74) el-Ezd kabilesine mensup olduğu, ilim tahsil etmek için Bağdat, Kufe ve Vasil'a gittiği aktarılmaktadır (Necâşî, 2010: 295; Bozan, 2004: 70-71). Fadl b. Şâzân dönemin önemli âlimlerinden olan İsmail b. Abbad, Muhammed b. Umeyr, Hasan b. Ali b. Faddâl, Hasan b. Mahbûb, Safvân b. Yahyâ, Nasr b. Müzâhim'den farklı alanlardan eserler okumuştur. Hocaları arasında Muhammed b. Cumhur ve Hammâd b. Âsâ gibi muhaddislerin olduğu da zikredilmektedir. Fadl b. Şâzân'ın on iki imamdan kabul edilen Ali er-Rızâ, Muhammed el-Cevâd ve Ali el-Hâdî'nin öğrencisi olduğu ve onlardan rivayette bulunduğu da aktarılır. Abdullah b. Tâhir döneminde Şîa'ya mensubiyeti nedeniyle memleketi olan Nîşâbur'dan sürgün edilmiş, bir müddet sonra memleketine geri dönmüştür. Fadl b. Şâzân, Beyhak'ta olduğu sırada bölgenin Hâricîler'i tarafından öldürülmek istenmiş, onlardan kaçmayı başarabilmiştir. Daha sonra 873-74 yılında hastalanarak vefat etmiştir (Yavuz, 1999: 370).

İmâmiyye Şîa'sı kaynaklarınca rivayet edilen hadislerin bir kısmının isnad zincirinde bulunan Fadl b. Şâzân'ın, on iki imamdan olan Ali er-Rızâ, Muhammed el-Cevâd ve Ali el-Hâdî'ye talebelik yaptığı, imamlardan da na-

killerde bulunduğu rivayet edilmiştir. O, dönemin önemli isimlerinden Hişâm b. Hakem gibi nakil ile ilgilenen düşünürlerin de halefi sayılmıştır (Yavuz, 1999: 370). Mütekellim ve fakih olan Fadl b. Şâzân'ın Hişâm b. Hakem (v. 179/795)'in fikirleri çevresinde oluşan Şî kelâm ekolüne liderlik etmesi Şîa'nın önemli âlimleri arasında sayılmasına neden olmuştur (Tûsî, t.y.: 124; Bozan, 2004: 70-71).

Fadl b. Şâzân'ın farklı alanlarda çok sayıda eserinin olduğu, elimize ulaşanların ise sınırlı olduğu kaynaklarda zikredilmektedir (Tûsî, t.y.: 124; 2005: 450). Günümüze ulaşan eserlerinin *Kitâbu'l-Îlel*, *Kitâbu't-Talak*, *el-Îzâh fî Reddî alâ Sâ'iri'l-Fırak* ve *Kitâb fî İsbât Rec'a*, adlı eserin muhtasarı olduğu ileri sürülen *Muhtasar İsbât Rec'a* adlı eserlerinin olduğu söylenmektedir (Bozan, 2004: 72).

Fadl b. Şâzân, *el-Îzâh fî Reddî alâ Sâ'iri'l-Fırak* adlı eserinde Şîa'nın hilâfet/imâmet konusunu işleyerek imâmiyye Şîa'sı dışındaki mezheplerin görüşlerini aktarmış ve eleştirilerde bulunmuştur. Fadl b. Şâzân'ın adı geçen eserde Sünnî gelenek yanında imâmiyye Şîa'sının hilâfet/imâmet anlayışını benimsemeyen Mu'tezilî, Selefî ve Hâricî düşünürleri de karşısına aldığı görülmüştür.

Çalışmada Fadl b. Şâzân'ın *el-Îzâh* adlı eserinde hilâfet/imâmet meselesinde Sünnî ve Sünnî gelenek ile aynı düzlemde olan ekollere yaptığı eleştiriler ortaya konulmaya çalışılmıştır. Özellikle Şîa ekolü tarafından takip edilen ve itibar gören Fadl b. Şâzân hakkında güncel çalışmaların çok az olduğunu söyleyebiliriz. Yusuf Şevki Yavuz'un Türkiye Diyanet Vakfı yayınlarındaki "İbn Şâzân en-Nisâbü'rî" maddesi ve Metin Bozan'ın "Fadl b. Şazan ve Kitâbu'l-Îlel'i Çerçevesinde İmâmet Anlayışı" adlı makalesi bunlardan biridir.

Böyle bir çalışma yapmamızdaki asıl neden; Şîa'nın önemli şahsiyetlerinden sayılan ve bir dönem Şîa ekolüne liderlik etmiş olan Fadl b. Şâzân'ın *el-Îzâh* adlı eserinde Sünnî ve Sünnîler ile aynı düzlemde hareket eden ekollerin imâmet düşüncesine yönelik eleştirilerini ortaya koymak; Şîa'nın kendileri gibi düşünmeyen bu ekoller hakkındaki kanaatine ışık tutmaktır. Mezhepsel mücadelelerin yaşandığı; Sünnî ve Şîî âlimlerin fikirlerini yoğun bir şekilde ortaya koydukları bir dönemde yetişen Fadl. b. Şâzân hakkındaki çalışmaların yok denecek kadar az olması çalışmamızı daha değerli kılmaktadır. Çalışma

neticesinde Sünnî ve Sünnîler ile aynı düzlemde hareket eden bazı Mu'tezilî ve Selefi düşünürler ile imâmiyye Şîa'sının birbirlerine karşı takındıkları tavır, üslup ve görüş farklılıkları da tespit edilmiş olacaktır. Şîa ekolünün imâmet anlayışı karşısında Sünnî hilâfet/imâmet anlayışı yer aldığı için, bu konuda Şîa'nın karşısında yer alan ve Sünnîler ile aynı düzlemde hareket eden diğer ekolleri de Sünnî hilâfet/imâmet anlayışı içerisinde değerlendireceğiz.

Çalışma Şîa kelâmcısı olan Fadl b. Şâzân'ın hilâfet/imâmet konusunda Sünnî ve Sünnîler gibi düşünenlere yönelik eleştirileri içerdiğinden, Şîa ekolünün muarızlarına karşı takındığı tavır ve bakış açısını yansıtabilme adına eserinde kullanmış olduğu cümleler titizlikle tercüme edilip aktarılmıştır. Çalışmada metin analizi, karşılaştırma ve söylem incelemesi yöntemleri kullanılmıştır. Çalışmada Fadl b. Şâzân'ın *el-Îzâh fî Reddî alâ Sâ'iri'l-Fırak*, adlı eserinin Seyyid Celaleddîn el-Huseynî el-Urmevî tarafından tahkik edilen ve Beyrut'ta, Müessesetü Tarihî'l-Arabî yayınevinde basılan nüsha baz alınmıştır.

1. Fadl b. Şâzân'ın Hilâfet/İmâmet Bağlamında Şîa dışı Fırkalara Yönelik Eleştirileri

Sözlükte "Birinin arkasından gelerek yerine geçmek, yerini doldurmak, temsil etmek" (İbn Manzûr, 1984: 9/82; İsfahânî, çev. 2012: 356; Topaloğlu ve Çelebi, 2015: 129; Avcı, 1998: 17/539) gibi anlamlara gelen hilâfet, terim olarak Müslüman devletlerindeki devlet başkanlığı müessesesini ifade eder. Hilâfet vazifesini yüklenen kişiye de halife denir. Sünnî imâmet anlayışıyla hareket eden ekoller ¹ daha çok "dinî ve siyasî liderlik" anlamında kullandıkları hilâfet kelimesini devlet başkanlığı için kullanırken, Şîiler ise imâmet kelimesini tercih etmişlerdir (Avcı, 1998: 17/539; Topaloğlu ve Çelebi, 2015: 129). Müslüman devletlerde hilâfetin anlamı ve önemi büyüktür. Zira hilâfet kurumu ve bu kurumun başındaki halife, Hz. Peygamberden sonra onun yerine geçerek dünyevî otoritesini temsil eder. Halife, insanlara dinin hükümlerini uygulamak, dünya işlerini belli bir nizamla koymak, hukuki ihtilafları gidermek, düzeni tesis etmek gibi birtakım görevlerle yükümlü kılınmıştır. Bu yü-

¹ Eş'arilik, Mâtürîdîlik, Selefiyye ve Mu'tezile'nin çok sayıda mensubu Sünnî imâmet/hilâfet anlayışını benimsemiş ve savunmuştur. Fadl b. Şâzân eserinde imâmiyye Şîa'sının karşısında yer alan bu ekolleri eleştirmiştir.

kümlülük Allah'ın yeryüzündeki hâkimiyeti ve müminlerin birliği açısından önemlidir (Avcı, 1998: 17/539; Gümüsoğlu, 2017: 265 vd.).

Sünnî gelenek ve bu gelenekle aynı düzlemde hareket eden ekoller, hilâfet/imâmet mevzusuna i'tikâdî değil de daha çok siyasî açıdan yaklaşmıştır. Onlar bu mevzuyu siyasî bir problem olarak görmüş ve bu minvalde tartışmışlardır (Câhiz, 1955: 5 vd.; Bâkîlânî, 1987: 467; Abdülcebâr, 1996: 749 vd.; Bağdâdî, 1928: 271 vd.; Pezdevî, 2003: 173 vd.; Özdiç, 2018: 51-79). Ancak Şîa ekolü imâmeti, inanç esasları içine dâhil ederek konuyu başından beri i'tikâdî bir problem olarak değerlendirmiştir (Kummî, 1905: 37 vd.; Özdiç, 2018: 51-79).

Aşağıda Sünnî gelenek ve bu gelenekle aynı düzlemde hareket eden Mu'tezile ve Selefiyye gibi ekoller ile Şîi kanadın hilafet eksenli seçim, tayin/vasiyet, hilâfetin Kureyşliliği ve kapsamı, biat, Hz. Ali'nin fazileti meselesi, namaz imamlığının hilafete delil olup olmaması ve imamın masumiyeti ile ilgili konuları Fadl b. Şâzân'ın, *el-Îzâh fî Reddî alâ Sâ'iri'l-Fırak* adlı eseri perspektifinden irdelemeye çalışacağız.

1.1. İmamın Belirlenme Şekli

1.1.1. Fadl b. Şâzân'ın Seçim ve Biat Eleştirisi/ Vasiyet ve Tayin Savunusu

V-s-y kökünden türeyen vasiyet, (ârdun vâsiyetun) deyimindeki "aralıksız, bitişik" kelimesinden alınmış olup, "birisine yapacaklarını nasihat ve öğüt yoluyla bildirme" anlamına gelmektedir (İsfahânî, çev. 2012: 506). Vasî de "birinin vefatından sonra kendisi adına yapılmasını istediği şeyleri talep ettiği kişi" anlamına gelir. Zeydiyye haricindeki Şîi gruplarca benimsenen bu tabir, Resûlullah adına işleri yürüten vâris ve halef anlamında kullanılır. İmâmiyye Şîa'sının iddiasına göre Hz. Peygamber vasî kavramını ilk olarak, kendi şahsına ait dini ve siyasi açıdan önemli olan yetkilerini Hz. Ali'ye bıraktığını belirtmek için yazıya geçirdiği sayfalarda kullanmıştır. İmâmiyye Şîa'sı vasîliğin Hz. Âdemden itibaren var olduğunu iddia ederek; Allah'ın emir ve yasaklarının daha sonraki dönemlerde de eksiksiz bir şekilde uygulanabilmesi için vasîlik kurumunun elzem olduğunu, dolayısıyla ilk peygamberin de bir vasî görevlendirdiğini savunmuştur. Şîa, Hz. Peygamber'in vasîsinin de ilk Müslümanlardan olan; ilimde, cesarete vb. üstün meziyetleri bulunan, aynı

zamanda da damadı ve akrabası olan Hz. Ali ve onun neslinden gelen on iki imam olduğunu iddia etmiştir (Kummî, 1970: 1/211-214; Öz, 2012: 42/516-517). Onlara göre Hz. Peygamber'in vasîsi olan Hz. Ali de önceki peygamberlerin vasîlerinin ilmini miras edinmiş ve bunların hepsini Hz. Peygamber'den öğrenmiştir (Küleynî, 1944: 1/224, 312, 355-356). Şîa'nın imamın belirlenmesi, vasiyet, nass ve tayin ile ilgili görüşlerini lütuf prensibine bağlayarak Allah'a ait kıldıkları görülmektedir. Zira onlara göre imam insanları itaate yönlendirir, isyan etmemeleri için de uyarılarda bulunur. İnsanlar her konuda peygamberlerin halefi olan imamları tanıyamazlar, dolayısıyla imamın Allah tarafından atanması gerekir (Hillî, 1994: 168-171; Ünverdi, 2019: 120).

Sünnî imâmet anlayışıyla hareket eden ekollere göre ise, Resûlullah bazı sahâbileri takdir ederek onlar hakkında güzel sözler söylemiş, güzel meziyetlerini ortaya koymuş, ancak Şîa'nın iddia ettiği gibi yetkilerini herhangi birine bırakmamıştır (Câhiz, 1955: 154-164, 274 vd.; Bâkılânî, 1987: 467 vd.; Abdülcebbâr, 1996: 757, 762 vd; Bağdâdî, 1928: 281 vd.; Pezdevî, 2003: 183 vd.; Öz, 2012: 42/516-517). Onlar imâmeti, dinin inanç esaslarından saymayarak ameli bir husus şeklinde değerlendirmişlerdir. İmamın seçilmesi; vatanı saldırılardan korumak, halkı idare etmek, ihtilafları gidermek, asayiş sağlaması, hak sahiplerinin haklarını korumak, cuma ve bayram namazlarının eda edilmesini sağlamak gibi dini ve dünyevi işler için gereklidir. Sünnî imâmet anlayışıyla hareket eden ekollere göre de imamın olması gereklidir, ancak bu nass ve tayin yoluyla değil de seçim ve istişare yoluyla olmalıdır (Câhiz, 1955: 154-164, 274 vd.; Bâkılânî, 1987: 467 vd.; Abdülcebbâr, 1996: 755 vd; Bağdâdî, 1928: 281 vd.; Cüveynî, çev. 2016: 35; Pezdevî, 2003: 183 vd.; Ünverdi, 2019: 119; Öz, 2012: 42/516-517; Özdiç, 2018: 107-167). Eş'arî ve Mâtürîdî âlimlerin yanında Câhiz ve Kâdî Abdulcebbâr gibi Mu'tezilî âlimler de bu görüşü savunmuşlardır (Câhiz, 1955: 154-164, 274 vd.; Abdülcebbâr, 1996: 755 vd.). Örneğin Câhiz imâmet bağlamında ele aldığı *el-'Osmâniyye* adlı eserinde, nass, vasiyet ve fazilet hususlarında Ehl-sünnet'in imâmet görüşünü benimseyerek Şîa'nın karşısında yer almıştır (Câhiz, 1955: 5 vd.). Bir başka Mu'tezilî âlim Ebû Ca'fer Muhammed b. Abdillâh el-İskâfî (v. 240/854) ise Zeydiyye Şîa'sına daha yakın bir tutum sergilemiş ve Câhiz'in *el-'Osmâniyye* adlı eserine *Nakzu'l-Osmâniyye* adıyla bir reddiye yazmıştır (Seyyid, 1998: 12-14; Ulutaş, 2020: 1111).

Sünnî literatürde imâmetin gerekliliği ile ilgili görüşler ve bu hususta Hz. Peygamber'den aktarılan hadislerin de yer aldığını görmekteyiz. Örneğin Mâverdî, (v. 450/1058), "İmâmet, dini korumak ve dünya işlerini idare etmek için peygamberliğe halef olmak üzere konulan bir makamdır" (Mâverdî, ty.: 57), şeklinde bir görüş bildirmiştir. İbn Haldun (v. 808/1406), "herkesin din ve dünya maslahatının sorumluluğunu üstlenmek, dini muhafaza ve şeriata göre dünya siyasetini yürütmek üzere şeriat sahibi'ne nâiblik etmektir" (İbn Haldun, 2004: 1/364-365; Cüveynî, çev. 2016: 36), şeklinde tarif etmiştir. Adudduddin el-Îcî de (v.756/1355), "Dini hükümlerin icrası için Resûlullah'ın vekâletidir ki, bütün ümmetin ona uyması vaciptir" (Îcî, ty.: 395; Cüveynî, çev. 2016: 36), şeklinde tanımlamaktadır. Sünnîlerin konu hakkında Hz. Peygamber'den aktardıkları hadisler de vardır. Örneğin Abdullah b. Ömer (v.74/593) Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu rivayet eder: " Bir kimse imama biat etmeden ölürse cahiliye ölümü ile ölmüş olur." (Müslim, "İmâre", 33). Ebu Said el-Hudrî (v.63/682), Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu rivayet eder: "Üç kişi yolculuğa çıktığı zaman, aralarından birini emir seçsin." (Ebu Dâvûd, "Cihad", 9). İrbab b. Sariyye'nin Hz. Peygamber'den aktardığı meşhur hadisi de şu şekildedir: "Şüphesiz sizden yaşayanlar pek çok ihtilafı görecektir. Sünnetim ve hidayet önderleri, hulefâ-i râşidin'in yolundan ayrılmayın. Ona azı dişlerinizle sarılınz. Aman benden sonra çıkacak davranışlardan sakınınz. Çünkü her bid'at delalettir." (Tirmizî, "İlim", 16).

Anlaşıldığı üzere imamın gerekliliği hususunda Şîa ile bir ittifak söz konusudur. Ancak imamın seçimi ile ilgili hususta ihtilaf yaşanmıştır. Görüldüğü üzere Sünnî imâmet anlayışıyla hareket eden ekollere ait kaynaklarda da imâmet mevzusu üzerinde önemle durulmuş, ancak bu makamın Allah tarafından tayin edildiği ile ilgili herhangi bir düşünce içerisine girilmemiştir. Onlar imameti, sosyo-kültürel-siyasal bir vakıa ve toplumsal bir ihtiyaç olarak değerlendirmiş, bunu da dini bir gerekçeye dayandırmışlardır. Aşağıda Fadl b. Şâzân'ın konu bağlamında Sünnî imâmet anlayışıyla hareket eden ekollere yönelttiği eleştirileri aktarmaya çalışacağız.

Fadl b. Şâzân, toplumun düzenini sağlayan, dini güvence altına alan hilâfet gibi önemli bir konuya Resûlullah'ın kayıtsız kalamayacağını, dolayısıyla hilâfetin vasiyet yoluyla tayin edildiğini, bunun aksini iddia etmenin Yüce Allah'ın ayetlerini inkâr etmek olacağını söyleyerek Sünnîlere vasiyet

konusunda ciddi eleştirilerde bulunmuştur. O, *el-İzâh* adlı eserinde vasiyet hakkındaki görüşünü şu şekilde aktarmaktadır:

“(Ehl-i sünnet ve onlar gibi düşünenler: (Mu’tezile, Selefiyye v.d.) Hz. Peygamber’in halife vasiyetinde bulunmadığına dair icmâ etmişlerdir. Oysaki vasiyeti terk etmek Allah Teâlâ’nın farzlarından bir farzı terk etmektir. Çünkü Allah şöyle buyurmuştur: “Sizden birinize ölüm gelip çattığı zaman eğer geride bir hayır bırakmışsa, anaya, babaya ve yakın akrabaya meşru bir tarzda vasiyette bulunması –Allah’a karşı gelmekten sakınanlar üzerinde bir hak olarak- size farz kılındı.” (el-Bakara, 2/180). Dolayısıyla Hz. Peygamber muttakilerdendir ve İslâm dininde insanlar için vasiyet edeceği hilâfetten daha önemli bir şey de yoktur. O hilâfet ki; kan akıtılmasını engeller onunla hükümler ve hadler uygulanır. Vergiler toplanılır ve düşmanlarla savaşılır. Zekâtlar Allah’ın zikrettiği gruplar arasında, miraslar da Allah’ın kitabında emrettiği şekilde taksim edilir. Zalime haddini bildirir, mazlumun hakkını korur. Allah şöyle buyurmuştur: “Her kim işittikten sonra vasiyeti değiştirirse, günahı ancak onu değiştirenlerin boynunadır. Şüphesiz Allah hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir.” (el-Bakara 2/181; Fadl b. Şâzân, 2009: 199-200).

Fadl b. Şâzân, vasiyetin önemine dikkat çekerek böylesine önemli bir konu olan hilâfetin Resûlullah tarafından ihmal edilemeyeceğini dile getirmektedir. Zira ona göre hilâfet Müslümanların birliğini ve düzenini sağlayan en önemli unsurdur.

Fadl b. Şâzân, Resûlullah’ın vasiyette bulunmadığını iddia eden Sünnîleri ve onlar gibi düşünenleri yalancılıkla itham etmiş, onların bu şekilde Resûlullah’a saygısızlık yaptıklarını, bu saygısızlıklarına rağmen Şîa’nın sahabîleri eleştirdiklerini iddia etmelerinin de bir paradoks oluşturduğunu savunmuştur. O, Sünnîleri ve onlar gibi düşünen bazı Mu’tezilî ve Selefilîleri de şu ifadeleriyle eleştirmiştir:

“Siz, Allah’ın kitabını terk ettiniz ve yalan rivayetlere tutundunuz. Nebî’nin kendisine ve muttakilerin hepsine Allah’ın farz kıldığı hakkı terk ettiğinizi sandınız. Sonra Şîa’nın Resûlullah’ın sahabîlerini eleştirdiklerini iddia ettiniz. Şîa’nın sözü daha iyi ve günahı daha azdır. Çünkü siz Resûlullah’ı eleştiriyorsunuz (*ta’n*). Resûlullah’ı eleştirmek de sahabeyi eleştirmek gibi değildir. Nitekim Hz. Peygamber bu konuyu ümmetine şu sözüyle açıklamıştır: ‘Her

kim kasten bana yalan isnat ederse ateşteki yerini hazırlasın." (Buhârî, "İman", 38; Fadl b. Şâzân, 2009: 200).

Fadl b. Şâzân, devamında Allah'ın kullarını böyle önemli bir meselede başıboş bırakmayacağını ifade ederek eleştirilerine devam etmiştir:

"Siz Allah'ın kullarına açıklamadığı bir konuda onları sorumlu tuttuğunu, Allah'ın kullarına helal ve haramdan farz kıldıklarıyla baş başa bıraktığını sandınız. Daha sonra (imam tayinini reddederek) Hz. Peygamber'in (imâmete) işaretini ve rehberliğini hakir gördünüz. Öyle ki, Hz. Peygamber'in taati masiyetten ayırt edemeyeceğini iddia etmeniz onun imâmete işareti ve rehberliğini hakir görmenizden daha uygundur." (Fadl b. Şâzân, 2009: 348-349).

Fadl b. Şâzân, Hz. Aişe ile Amr b. Yâsir arasında Cemel gününde: "Ey Mü'minlerin annesi, senin evinde kendi Resûlüne kitap indiren Allah adına, Hz. Peygamber kendisinin ve Ali'nin ehline Ali'yi vasi kıldı mı? -(Hz. Aişe)-; Allaha yemin ederim evet" dediği şeklinde bir diyalogun geçtiğini aktarır (Fadl b. Şâzân, 2009: 555). Fadl b. Şâzân bu diyalogun Hz. Ali'nin vasiyetine delil olduğunu zikrederek Şîa dışındaki ekollere vasiyet fikrini kabul etmemelerinden dolayı eleştirilerde bulunmuştur.

1.2. Hilâfetin Kureyşliliği ve Kapsamı

Müslüman toplumun lideri konumunda olan halifenin Kureyş'e mensup olmasının gerekliliği, hadîs külliyatı başta olmak üzere klasik İslâm tarihi eserlerinde çokça geçmektedir (Ahmed b. Hanbel, 1981: 3/129, 183; Tayâlisî, t.y.: 215; Beyhakî, t.y.: 7/143). Hilâfetin Kureyşliliği meselesi Benî Sakîfe'deki devlet başkanlığı toplantısında Hz. Ebû Bekir'in Ensâr'ı hilâfet isteğinden vazgeçirmek amacıyla dile getirdiği söylenmektedir (Taberî, 1967: 3/205-206; Mes'ûdî, 2005: 2/234-237; Balcı, 2016: 6; Bakkal, 2005: 87). Sünnî hilâfet/imâmet anlayışında dile getirilen "hilâfetin Kureyşliliği" söylemi Şîa tarafından da kabul görmektedir. (Nevbahtî, 2012: 32). Ancak iki kesim arasında Kureyş'in hangi kısmının bu söyleme ve kurala dâhil olduğu ile alakalı farklılıklar vardır. Şîa, halife yerine imam kelimesini kullanarak "İmamlar Kureyş'tendir" söylemini benimsemiş ve Kureyş'i de sadece Benî Hâşim ile sınırlı tutmuştur. Onlar Benî Hâşim kolunu da Hz. Ali'nin ailesine indirgemştir. Şîa'ya göre her Kureyşli imam olamaz. İmam ancak Allah'ın ve Hz. Pey-

gamber'in ismen tayin ettiği bir kureyşli olabilir (Kummî, 1970: 1/211-214; Nevbahî, 2012: 32 vd.; Küleynî, 1944: 1/224, 312, 355-356; Hillî, 1994: 168-171; Hatiboğlu, 2011: 87). Sünnî hilâfet/imâmet anlayışına göre ise bu söylem bütün Kureyş'i kapsar. Dolayısıyla ilk üç halifenin de hilâfeti geçerlidir (Hatiboğlu, 2011: 86 vd.).²

Hz. Peygamber'e isnad edilen "İmamlar Kureyş'tendir" ifadesi erken dönemlerden itibaren hadîs ve İslâm tarihi kaynaklarında yer almaktadır. Örneğin: "İmamlar Kureyş'tendir. Onların sizin üzerinizde hakkı vardır; sizin de onların üzerinde hakkı vardır. Onlardan merhametli davranılması istendiği zaman, merhametli olurlar. Hüküm verdikleri zaman, adaletle hükmederler. Söz verdikleri zaman, sözlerini yerine getirirler. İçlerinden kim böyle yapmazsa, Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların lâneti üzerlerine olsun" şeklinde bu ve buna benzer bir metin Sünnî geleneğin önemli simalarının eserlerinde de geçmektedir (Ahmed b. Hanbel, 1981: 3/129, 183; Beyhakî, t.y.: 7/143-144; Taberânî, 1983: 1/252; Pezdevî, 2003: 192; Teftâzânî, 1988: 98; Bakal, 2005: 87-89).

Görüldüğü üzere Sünnî ve Şîî kesim, hilafetin Kureyş'ten olması noktasında hemfikir olmalarına rağmen kapsam ve sınırlılık konusunda birbirlerinden ayrılmışlardır.³ Aşağıda konu bağlamında Fadl b. Şâzân'ın Sünnî hilâfet/imâmet anlayışına yönelttiği eleştirileri ortaya koymaya çalışacağız.

Fadl b. Şâzân, Sünnî ekolün hilâfetin Kureyş'e ait olduğunu söylemelerine rağmen Kureyş'ten olmayanların da hilâfete layık olabileceklerini dile getirdiklerini söyleyerek eleştirir. Ayrıca Sünnîlerin hilâfete layık olduklarını tasdik ettikleri adayları daha sonra kusurlarını ortaya çıkarmak suretiyle hilâfete layık olmadıklarını dile getirdiklerini, bunun da bir çelişki doğurduğunu şu şekilde ifade etmektedir:

² Mehmet Said Hatiboğlu, "Hilafetin Kureyşliliği" adlı eserinde, Sünnî ve Şîî âlimlerin imamın belirli vasıflara sahip olması gerektiğini ve bu vasıflardan birinin de hadislerde geçtiği üzere Kureyş'e mensubiyet olduğunu savunduklarını detaylı olarak zikretmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Hatiboğlu, *Hilafetin Kureyşliliği*, 86 vd.

³ Hâricîler ve Mu'tezile'nin bir kısmı hilâfetin kureyşliliğini kabul etmemektedirler. Detaylı bilgi için bkz. Hatiboğlu, *Hilafetin Kureyşliliği*, 84 vd.

"Hilâfetin Kureyş'e ait olduğunu iddia ettiniz. Bu Kureyş'in Benî Sakîfe günü Ensâr'ın Sa'd b. Ubâde'ye biat etmek istediklerinde onlara karşı delili idi. Buna rağmen Ömer'in Şûra günü: 'Şayet Ebû Huzeyfe'nin kölesi Sâlim ve Ebû Ubeyd'e hayatta olsalardı, hilâfet konusunda onlara karşı çıkmazdım.' dediğini söylediniz. Daha sonra Ömer b. Hattâb'ın şöyle dediğini rivayet ettiniz: Kötü vasıflı biri dahi halife olsa Allah'ın kitabını ve Nebî'nin sünnetini uygular. Bu söyleminizle hilâfete uygun olmayan birini hilâfete uygun gördünüz ve çelişkilere düşerek en büyük eleştiriyi hak ettiniz. Ayrıca Ömer b. Hattâb'ın hilâfet için Peygamberin ondan razı olduğu altı aday seçtiğini ancak daha sonra o adayların birer birer kusurlarını ortaya çıkararak hilâfete uygun olmadıklarını söylediğini rivayet ettiniz." (Fadl b. Şâzân, 2009: 235).

Fadl b. Şâzân iki konuda Sünnî ekolün çelişkiye düştüğünü ifade ederek eleştirir. Birincisi, hilâfetin Kureyş'e ait olduğunu iddia etmelerine rağmen Kureyş'e mensup olmayanları hilâfete layık görmeleri. İkincisi ise sahabeye en ufak bir eleştiriyi bile kabul etmeyen Sünnî ekolün seçkin gördükleri sahabîleri eleştirmeleridir.

1.3. Biat

Fadl b. Şâzân'ın İmâmet konusunda Sünnî imâmet anlayışına yönelttiği en ciddi eleştirinin biat konusunda olduğunu söyleyebiliriz. Eserinde konuya şöyle başlamaktadır:

"Ömer b. Hattâb'ın Ebû Bekir'e biatin ani/alelacele olduğu ve her kim bu şekilde halife olursa onu öldürün dediğini naklettiniz." (Fadl b. Şâzân, 2009: 134).

Fadl b. Şâzân, biat konusunda Sünnî ekolün kaynaklarında geçtiğini iddia ettiği şu olayı naklederek eleştirilerine devam eder. O, Hz. Ebu Bekir'in Hâlid b. Velid'e; sabah namazını bitirip selam verdiğiğinde Ali'nin başını vurmasını emrettiğini, ancak namaz esnasında pişmanlık duyarak neredeyse güneş doğana kadar selam vermeden düşündüğünü, sonunda da Hâlid b. Velid'e üç defa "sana emrettiğimi yapma" deyip selam verdiğini aktarır. Fadl b. Şâzân devamında Hz. Ali'nin, Hâlid b. Velid'e döndüğünde elbisesinin altında kılıç gördüğünü ve "Ey Hâlid, bunu yapacak mıydın" sorusunu yönelttiğini, Hâlid b. Velid'in de, "Allah'a yemin ederim ki evet" şeklinde karşılık verdiğini nakleder. Fadl b. Şâzân, bu olayı bizzat Sünnîlerin rivayet ettiğini

ancak bazılarının bunu çirkin gördükleri için sakladıklarını iddia eder. O, Hz. Ali'nin Hz. Ebu Bekir'e biat etmiş olması halinde Hz. Ali'ye büyük bir zulüm yapıldığını savunur. Çünkü Hz. Peygamber onun cennet ehli olduğunu bildirmiştir. Ona göre şayet Hz. Ali biate razı olmamışsa da Şia'nın dediği gibi Hz. Ali'nin hilâfet önceliği olduğu için biat etmemiştir." (Fadl b. Şâzân, 2009: 155-159).

Görüldüğü üzere Fadl b. Şâzân'ın Sünnî kaynaklara işaret ettiği rivayetler çok ağır ithamlar içermektedir. Şunu belirtmeliyiz ki yaptığımız araştırma neticesinde, Fadl b. Şâzân'ın Süfyan b. Uyeyne, Hasen b. Salih b. Hayy, Ebu Bekir b. Ayyâş, Şerik b. Abdullah ve bazı Sünnî âlimler tarafından rivayet edildiğini iddia ettiği rivayete rastlayamadık. Eseri tahkik eden Seyyid Celaleddîn el-Huseynî el-Urmevî de bu konuda herhangi bir Sünnî kaynağa işaret etmemiştir.

1.4. İmâmette Fazilet Meselesi

Şia ekolü özellikle İmamiyye Şia'sı imâmet için efdaliyyet yani üstünlük şartını öne sürmüştür. Onlara göre Resulullah'tan sonra en üstün kişi Hz. Ali'dir. Dolayısıyla onlar ilk dört halifeyi meşru kabul etmemiş ve ilk meşru imamın Hz. Ali olduğunu ileri sürmüşlerdir. İmâmiyye Şia'sı, üstün olanın imam olması gerektiğini Hz. Peygamber'in üstünlüğü üzerinden temellendirir (Kummî, 1905: 40 vd.). Zira onlara göre imâmet, nübüvvetten sonraki en üst makamdır. Nitekim İmam, peygamberlere velayet etmekte ve ümmetin eğitimi olmak üzere birçok konuda onlara rehberlik etmektedir. Dolayısıyla rehberlik eden rehberlikte bulunulandan daha faziletli olmak durumundadır.

Sünnî âlimlerin bir kısmı imamette efdaliyyetin gerekli olduğunu savunmuş bir kısmı ise mefdul⁴ olanın da imam olabileceğini hatta bazı konularda imamlık görevini daha iyi yapabileceğini savunmuştur. Öyle ki mefdul imam fikrini kabul edenler, fitne ve kötülükleri önleyip daha iyi hizmet yapacaksa mefdul imamın tayin edilmesinin gerekli olacağını savunmuşlardır (Teftâzânî, 1988: 100; Aydınlı, 2003: 41; Ünverdi, 2019: 131). Mu'tezile ekolü de efdal ve mefdul imam anlayışında iki kısma ayrılmıştır. Efdal imam anlayışını

⁴ Daha az faziletli olan anlamına gelmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Yusuf Gökalp, "Zeydiyye", 44/328-331.

savunan Mu'tezilî âlimler Amr b. Ubeyd (v. 144/761), Dırâr b. Amr (v. 200/815), Hafs el-Ferd (v. 204/820?), Ebû'l-Hüzeyl el-Allâf (v. 235/849-50 [?]), İbrahim en-Nazzâm (v. 221/835) ve Sâlih b. Amr el-Esvârî (v. 240/854), Ebû Osmân el-Câhiz (v. 255/869)'dir. Mefdul imam anlayışını savunan Mu'tezilî âlimler ise, Vâsıl b. Ata (v. 131/748), Bişr b. Mu'temir (v. 210/825) ve Ebû Musa el-Murdar (v. 226/840), Ebû Ca'fer Muhammed b. Abdillâh el-İşkâfî (v. 240/854), Ebû Abdillâh el-Hüseyn el-Basrî (v. 369/979-80)' dir (Câhiz, 1955: 3 vd.; Abdülcebbâr, 1996: 766 vd; Aydınlı, 2003: 43-93; Ulutaş, 2020: 1111-1112; Özdiñç, 2018: 271-314).

Fadl b. Şâzân, Hz. Peygamber'in Hz. Ali'yi belli konularda üstün tuttuğunu ve üstün tuttuğu konulardan biri olan kadılık görevinin Hz. Ali'nin ef-daliyetine delil olduğunu, dolayısıyla da hilâfetin onun hakkı olduğunu iddia etmiştir. Ancak Sünnî hilâfet/imâmet anlayışına sahip olan âlimlerin Hz. Peygamber'in üstün tuttuğu Hz. Ali'ye yeteri kadar itibar göstermediğini söy-leyerek şu şekilde eleştiride bulunmuştur:

"Sizin kendi âlimlerinizden rivayet ettiğinize göre Resûlullah şöyle bu-yurmuştur: 'Ferâiz'⁵ en iyi bileniniz Zeyd'tir. Sizin en iyi kâdınız (hüküm vereniniz) Ali'dir. En iyi okuyanınız Ubey'dir. Helal ve haram konusunu en iyi bileniniz Muaz'dır. Sizce de malumdur ki kâdı bütün bu konuları bilme-dikçe kâdı olamaz. Ancak siz onun ümmehâtü'l-evlâd konusundaki görüşünü reddettiniz. Sizin Hz. Peygamberden rivayet ettiğiniz hak ise Hz. Peygam-ber'e muhalefet ettiniz. Eğer rivayet ettiğiniz batıl ise bunu rivayet eden Hz. Peygamber'e bilerek yalan isnat etmiş olur. Hz. Peygamber şöyle buyurmuş-tur: "Kim bana bilerek yalan isnat ederse ateşteki yerini hazırlasın." (Buhârî, "İman", 38; Fadl b. Şâzân, 2009: 313-315).

Fadl b. Şâzân hilâfetin Hz. Ebû Bekir'in hakkı olmadığına dair Sünnî kaynaklarda geçtiğini iddia ettiği şu rivayeti zikreder: "Hz. Peygamber'e sen-den sonra hilâfet işini kimin yükleneceği sorusunu sorduğuma pişman ol-dum."⁶ (Fadl b. Şâzân, 2009: 161).

⁵ İslâm hukukunda mirasçılarının terikeden alacakları paylar ile miras hukuku manasında kullanılan bir terimdir.

⁶ Fadl b. Şâzân, rivayeti zikredeninin muhaddis ve megazi yazarı olan Ziyad el-Bekkai' (v. 183/799) olduğunu söyler.

Anlaşıldığı üzere Fadl b. Şâzân, Hz. Ebû Bekir'in sormuş olduğu soruya memnun edici bir cevap alamadığından dolayı sorduğu sorudan pişmanlık duyduğunu ve Hz. Peygamber'in Hz. Ebû Bekir'i değil de Hz. Ali'yi kendisinden sonra hilâfete layık gördüğünü ifade etmeye çalışmıştır. Araştırmamız neticesinde böyle bir Sünnî kaynağa ulaşamadık ancak tarihçi Taberî'nin *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk* adlı eserinde Abdurrahman b. Avf'ın Hz. Ebû Bekir'e hasta ziyaretine gittiğinde Müslümanların ilk halifesinin kendisine "Keşke Hz. Peygamber'e bu devlet başkanlığının kime ait olduğunu, Ensarın bu makama hakkı olup olmadığını sorsaydım" şeklinde hayıfta bulunduğunu aktarır (Taberî, 1967: 3/431; Hatiboğlu, 2011: 71).

1.4.1. Namaz İmamlığının İmâmete Delaleti Meselesi

Fadl b. Şâzân'ın Sünnî hilâfet/imâmet anlayışına yönelttiği eleştirilerden biri de bazı Sünnîlerin imâmete delil olarak getirdikleri Hz. Ebû Bekir'in önde namaz kılması meselesidir. O, bunun imâmet için delil olamayacağını söylemiş, Hz. Peygamber'in Hz. Ebû Bekir'i namaz kılması için tayin etmediğini savunmuştur.⁷ Fadl b. Şâzân bunu şöyle ifade etmiştir:

"Sizin Ebû Bekir'in hilâfetine delil olarak getirdiğiniz Hz. Peygamber'in: "Ey Ebû Bekir insanlara namaz kıldır" (Buhârî, "Kitâbu'l-Ezan", 39) hadisinin aslı; Hz. Peygamber'in değil de Aişe'nin Bilal vasıtasıyla 'Babama söyle insanlara namaz kıldırın.' şeklindedir. Hz. Peygamber Aişe'nin sözünü duyunca Aişe'ye hitaben 'Siz sahabeciklersiniz.' demiş daha sonra bizzat kendisi Hz.

⁷ Sahîhi Buhârî'de Hz. Peygamber'in Hz. Ebu Bekir'in önde namaz kıldırmasını istediği şeklinde bir hadis mevcuttur. Bkz. Buhârî, "Kitâbu'l-Ezan", 39, (No. 664). Ancak şöyle bir durum vardır ki; Hz. Peygamber'in Hz. Ebû Bekir'i önde namaz kıldırmasını istemesi bazı Sünnîler tarafından imâmete delil sayılmış bazıları tarafından da delil sayılmamıştır. Örneğin Bâkîllânî bunu kabul edenlerdendir. O, hilafetin şartlarından birinin Kureyşlilik olduğunu belirttikten sonra herhangi bir zorunluluk yoksa adaylar arasında daha faziletli olanın halife seçilmesini savunur. Namaz imamlığında efdal/üstün olanın tercih edilmesini tavsiye eden nebevî talimatı dile getirerek kendi görüşünü ekler: "İmâmetin en büyüğünün İmâmet-i Kubrâ olduğu hususunda Müslümanlar fikir birliği içerisindeyler. Ümmetin en büyük makamında olan imamın bir görevi de namazda öne geçmektir. Bu nedenle (halife/imamın) onların efdali olması gerekir." Bkz. Bâkîllânî, *et-Temhîd*, 487; Hatiboğlu, "Hilafetin Kureyşliliği, 99-100.

Ali ve Fadl b. Abbas'a tutunarak çıkıp insanlara namaz kıldırmıştır.⁸ Hz. Peygamber'in Ebû Bekir'in insanlara namaz kıldırmasını emrettiğini varsaysak bile bu hilâfete delil değildir. Çünkü siz Hz. Peygamber'in her iyi ve kötünün arkasında namaz kılınabileceğini söylediğini rivayet ettiniz.⁹ Ayrıca Hz. Peygamber gazvelere katılırken geride bıraktıklarından birini insanlara namaz kıldırması için görevlendirmiştir ve bu onların halife olmalarını gerektirmemiştir. İmamlarınızın içinde bulunduğu fasit durum sizi kendi görüşünüzle hüküm vermeye ve yasaklanmış olduğunuz bir konuda birbirinize muhalif olmaya götürmüştür." (Fadl b. Şâzân, 2009: 346-348).

Fadl. b. Şâzân'ın bazı Sünnî alimlerin önde namaz kıldırmanın hilafete delil olduğunu savunmalarının kendi görüşleri açısından çelişki oluşturacağını savunduğu görülmektedir. Zira Hz. Peygamber'den nakledilen hadislerde fasit ve kötülerin de imam olabileceği şeklinde nakillerin olduğunu zikretmektedir. Dolayısıyla imâmet-i suğra şeklinde tarif edilen namaz imamlığının hilafete delil olamayacağı görüşündedir.

1.5. İmamın Masumiyeti ile İlgili Tartışmalar

1.5.1. İsmet Anlayışının İnkârı Meselesi

Sözlükte "engel olmak, tutmak, kötülükten korunmak" gibi anlamlara gelen ismet, "peygamberlerin Allah tarafından günah işlemekten korunması" şeklinde tanımlanmıştır (İsfahânî, çev. 2012: 506; Topaloğlu ve Çelebi, 2015: 163; Bulut, 2001: 23/134). "İsmet" anlayışı, nass ve vasiyet/tayin inancıyla beraber Şîî ekolün en karakteristik özelliklerinden biridir. Şîa'nın ismet inancıyla temellendirdiği masumiyet teorisi "Allah tarafından yönlendirilen bir imamın, bütün dini konularda insanlığa rehberlik etmesi gerektiği" şeklinde tarif edilir. Hz. Peygamber hayatta olduğu müddetçe ilâhi iradenin yeryüzüne yansıtılması ve iletilmesi görevini ifa etmiştir. Ancak Resûlullah'ın vefatından sonra bu alanda bir boşluk oluştu ve bazı kesimler Hz. Peygamber zamanındaki gibi karizmatik lider anlayışını devam ettirmek istedi. Böyle bir arzuyu

⁸ Fadl b. Şâzân'ın dile getirdiği bu ifadelerle kaynaklarda rastlayamadık. Bkz. Fadl b. Şâzân, *Kitâbü'l-Îzâh*, 346-348.

⁹ Ebû Dâvûd'un süneninde böyle bir hadis geçmektedir: Hz. Peygamber (s.a.s.), "İyi ve kötü (müttakî ve günahkâr) her müslümanın arkasında namaz kılınız." Bkz. Ebu Dâvûd, "Salât", 64, (No. 594).

ilk olarak Hz. Ali taraftarları dile getirmeye başladı. Zamanla da Şîî imamlar kendi mensuplarının gözünde Resûlullah'ın vasisi olarak masum ve karizmatik şahsiyet olarak algılandılar. Onlara göre imamlar masumdur ve tüm Müslümanların imamlara itaat etmesi gerekir. İmamların masum olduğuna inanan ve imamlara itaat etmeyenlerin ise kâfir olduğunu savunmuşlardır (Hakyemez, 2007: 168-169). Örneğin Şîa'nın önemli simalarından olan Şeyh Tûsî (v. 460/1067) ve Şeyh Müfid imamın masum olmasının zorunlu olduğunu ifade ederek bunu delillendirmeye çalışmışlardır. Şeyh Tûsî imamın kendisine uyulacak kimse olmasını, masum olmasına delil olarak göstermiştir. O, imamın kendisine uyulan kimse olduğunu, bu sebeple de kendisine imâmü's-salât (namaz imamı) denildiğini zikretmiştir. İmamın şeriatın bütünü hususunda takip edilen ve kendisine uyulan kişi olması hasebiyle masum olması gerektiğini de savunmuştur (Tûsî, t.y.: 1/189 vd; Kâtib, çev. 2005: 70). Şeyh Müfid de imamın günah işleminin caiz olması durumunda, ona karşı gelmenin caiz olacağını, dolayısıyla kendisine karşı gelineceğini, bu durumda da halk arasında konumunun sarsılacağını ve uyulmaz hale geleceğini söyleyerek imamın nebiler gibi masum olması gerektiğini delillendirmeye çalışmıştır (Müfid, 1993: 40; Kâtib, çev. 2005: 70).

Sünnî hilâfet/imâmet anlayışı ise, hilâfet/imâmet için masumiyet fikrinin şart olmadığını savunmuş ve Şîa'nın ismet anlayışını eleştirmiştir. Onlar Hz. Ebû Bekir'in hilafetini örnek göstererek masumiyet şartının öne sürülmediğini belirtmişlerdir. Bu anlayışa göre Hz. Ebû Bekir halifedir ve mutlak anlamda masum değildir. Ayrıca onlara göre delil olmaksızın bir şeyin şart olduğu ileri sürülemez. İmamın masum olmadığını delili de bu konuda herhangi bir şartın olmamasıdır (Bâkîllânî, 1987: 467 vd.; Bağdâdî, 1928: 271 vd.; Pezdevî, 2003: 173 vd.; Teftâzânî, 1988: 99). Ancak Şîa imamın masum olduğuna delil olarak: "Bir zaman Rabbi İbrahim'i birtakım emirlerle sınamış, İbrahim onların hepsini yerine getirmiş de Rabbi şöyle buyurmuştu: "Ben seni insanlara önder yapacağım." İbrahim de, "Soyumdan da (önderler yap, ya Rabbi!)" demişti. Bunun üzerine Rabbi, "Benim ahdim (verdiğim söz) zalimleri kapsamaz" demişti" (el-Bakara, 2/124) ayetini öne sürmüş ve masum olmayan kimsenin zalim olacağını, dolayısıyla imamlık vaadinin zalimleri kapsamayacağını belirterek masum olmayanın imam olamayacağı fikrini bu ayetle temellendirmeye çalışmışlardır. Sünnî âlimlerden olan Sa'duddîn et-Teftâzânî,

Şîanın bu iddiasına karşılık Sünnî bakış açısını şu ifadelerle yansıtmaya çalışmıştır:

"Bu istidlale şöyle cevap verilebilir: Zalim, adalet vasfını düşürecek bir masiyet işleyen ve daha sonra tevbe edip halini düzeltmeyen kimsedir. Şu halde masum olmayan kimsenin illa zalim olması gerekmez. Çünkü hakiki manada masum olmak, elinde günah işleyebilme kudret ve iradesi olduğu halde Allah'ın bir kulda hiçbir günah yaratmamış olmasıdır. Nitekim ismet/masumluk, kulun, seçme özgürlüğüne sahip olduğu halde imtihan gayesine matuf olarak Allah'ın lütfu sonucu hayra sevk ve şerden men olmasıdır, sözü de buna işaret eder. Bu sebeptir ki Şeyh Ebu Mansur el-Mâturîdî "ismet mihneti/teklifi ortadan kaldırmaz" demiştir. Bundan da anlıyoruz ki, ismeti, insan nefsinde veya bedeninde bulunan ve sayesinde insandan günah suduru imkânsız olan bir özellik olarak tarif edenlerin iddiası batıldır. Zira masum olan kişinin günah işlemesi imkânsız olsaydı, onun günahlardan sakınma mükellefiyetinin bir anlamı kalmazdı ve günahları terk ettiği için de mükâfata nail olmazdı." (Teftâzânî, çev. 2011: 289).

Mu'tezile ekolü de Ehl-i Sünnet gibi imamın masum olmadığı görüşünü benimsemiş ve bunu imamın hüccet olmayışına bağlamıştır. Onlara göre peygamberler Allah'tan aldıkları vahyi uygulama ve açıklama görevine sahip oldukları için hüccettirler ve dolayısıyla da masumdurlar. Peygamberlerin hüccetliğini ortadan kaldıracak fiiller onlardan sadır olmaz. Fakat onların hüccet olmadıkları hususlarda mutlak olarak masum olmadıkları kanaatindedirler (Hayyât, 1957: 116; Abdülcebbâr, t.y. 10/91-92; Ünverdi, 2019: 130). Mu'tezilî âlimler imamların ise, tasarruflarının vahye dayalı olmadığını ve şeriati açıklama ve öğretme görevine de sahip olmadıklarını belirterek onların hüccet ve masum olmadıklarını savunurlar (Abdülcebbâr, t.y. 10/91-92, 96, 131-132). Ayrıca onlara göre imamın günahsız olması emirin de günahsız olmasını gerektirecektir. Çünkü emir ile imam aynı işi yapmaktadır. Emir yaptığı vazife sebebiyle masum olması gerekmediği gibi imamın da yaptığı vazife gereği masum olması gerekmemektedir. Sonuç olarak Mu'tezile ekolü ismet sıfatının yaratılış, kişinin sahip olduğu vasıflar ve sorumluluk ile ilişkisinin olmadığı görüşündedir (Abdülcebbâr, t.y. 10/97; Ünverdi, 2019: 130).

Şîa'nın önde gelen düşünürlerinden olan ve bu ekolün görüşlerine sıkı sıkıya bağlı olan Fadl b. Şâzân da imamın masumiyeti fikrini kabul etmeyenlere ciddi eleştirilerde bulunmuştur. O, kendileri gibi düşünmeyenlerin bu konuda da yanlış olduğunu şu şekilde ifade etmiştir:

“Siz kendi imamlarınızın hata edebileceğini, masum olmadığını ikrar edebileniz için nebilerin günahsız olmadığını, imamların hata ve yanlışlarında nebilerde örneklerinin olduğunu iddia ettiniz.” (Fadl b. Şâzân, 2009: 349-355).

Fadl b. Şâzân, Sünnî ekolün iddia ettiği; imamların masum olamayacağı fikrini nebilerin de hatadan münezzeh olmadığına bağladıklarını, böylece Allah'ın ayetlerine muhalefet ettiklerini söyleyerek eleştirilerde bulunmuştur.

Sonuç

Şîi ekolünün önemli simalarından olan Fadl b. Şâzân imâmet bahislerini kendi ekolü açısından değerlendirmiş ve bu çerçevede Sünnî hilâfet/imâmet teorisinin yanlışlığını vurgulamak için belli başlı konularda bu düşünceye ciddi eleştirilerde bulunmuştur. Ayrıca *el-İzâh* adlı eserinde Şîa'nın imâmet görüşünü, Sünnî ve Sünnî hilâfet/imâmet anlayışını benimseyenlerin kaynaklarından rivayet ettiği çelişkilere ve yanlışlıklara eleştirilerde bulunmak suretiyle izah etmeye çalıştığı görülmüştür. Fadl b. Şâzân'ın imâmet bahislerinden olan vasiyet konusunda toplumun düzenini sağlayan, dini güvence altına alan hilâfet gibi önemli bir konuya Resûlullah'ın kayıtsız kalamayacağını, dolayısıyla hilâfetin vasiyet yoluyla tayin edildiğini, bunun aksini iddia etmenin yüce Allah'ın ayetlerini inkâr etmek olacağını söyleyerek imâmiyye Şîa'sının vasiyet hakkındaki görüşünü ortaya koymuştur.

Fadl b. Şâzân, hilâfetin Kureyşliliği konusunda Sünnî hilâfet/imâmet anlayışını benimseyenlerin hilâfetin Kureyş'e ait olduğunu söylemelerine rağmen Kureyş'ten olmayanların da hilâfete layık olabileceklerini savunmalarını eleştirmiştir. Ayrıca o, bu anlayışın hilâfete layık olduklarını tasdik ettikleri adayları, daha sonra kusurlarını ortaya çıkarmak suretiyle hilâfete layık olmadıklarını iddia etmelerinin bir çelişki doğurduğunu ifade ederek bu konuda da Sünnî hilâfet/imâmet anlayışının yanlış olduğunu öne sürmüştür. Şîa ve Sünnî geleneğin büyük çoğunluğu halifenin Kureyşli olması noktasında hemfikir olmalarına rağmen kapsamı noktasında birbirlerinden ayrılmakta-

dırlar. Şîa hilafeti Hz. Ali'nin ailesiyle sınırlandırırken, Sünnî hilâfet/imâmet anlayışını benimseyenler Kureyş özelinde herhangi bir sınırlandırma yapmamıştır.

Fadl b. Şâzân'ın Sünnî hilâfet/imâmet anlayışına yönelttiği en ciddi eleştirinin biat konusunda olduğunu görmekteyiz. Onun, Sünnî kaynaklardan aktardığını söylediği rivayetler ağır ithamlar içermektedir. Araştırmalarımız neticesinde Sünnî kaynaklarda zikredilen rivayetlere ulaşamadık.

Fadl b. Şâzân, Hz. Peygamberin Hz. Ali'yi belli konularda üstün tuttuğunu ve üstün tuttuğu konulardan biri olan kâdılık görevinin Hz. Ali'nin afdaliyetine delil olduğunu söylemiş, hilâfetin onun hakkı olduğunu savunmuştur. O, Sünnî hilâfet/imâmet anlayışının Hz. Peygamber'in üstün tuttuğu Hz. Ali'ye yeteri kadar itibar göstermediğini söyleyerek bir nevi hilâfetinin gasp edildiğini delillendirmeye çalışmıştır. Sünnî hilâfet/imâmet anlayışını benimseyen âlimlerin de efdal ve mefdul imam noktasında ittifak halinde olmadığını söyleyebiliriz. Ancak bu anlayışa sahip âlimlerin büyük çoğunluğu fazilet sıralamasını Hz. Ebû Bekir'den başlatarak ilk dört halifenin sıralamasının fazilet sıralaması olduğunu ifade etmişlerdir.

Fadl b. Şâzân'ın Sünnî hilâfet/imâmet anlayışına yönelttiği eleştirilerden biri de bu anlayışın imâmete delil olarak öne sürdüğü "Hz. Ebû Bekir'in önde namaz kılması" görüşüdür. O, Hz. Ebû Bekir'in önde namaz kılmasının devlet başkanlığı anlamında imâmet için delil olamayacağı görüşündedir. Zira ona göre, "Hz. Peygamber Hz. Ebu Bekir'i namaz kılması için tayin etmemiştir; tayin etmiş olsa bile her önde namaz kılanın halife olamayacağı bir gerçektir." Fadl b. Şâzân, Hz. Ebû Bekir'in önde namaz kılmasının imâmete delil sayılması halinde her önde namaz kılanın halife olması gerekeceğini savunarak Sünnî hilâfet/imâmet anlayışını şiddetle eleştirmiştir. Ayrıca o, bazı Sünnî âlimlerin önde namaz kıldırmanın hilafete delil olduğunu savunmalarının kendi görüşleri açısından da çelişki oluşturacağını savunmaktadır. Zira Hz. Peygamberden nakledilen hadislerde fasit ve kötülerin de imam olabileceği şeklinde nakillerin olduğunu zikretmektedir. Dolayısıyla imâmet-i suğra şeklinde tarif edilen namaz imamlığının hilafete delil olamayacağı görüşündedir. Fadl b. Şâzân'ın bu konudaki eleştirilerini Sünnî kesimde de görmek mümkündür. Bu konuda Sünnî âlimler ittifak halinde değildirlir.

Fadl b. Şâzân, Sünnî hilâfet/imâmet anlayışının iddia ettiği: “imamların masum olamayacağı” fikrini nebilerin de hatadan münezze olmamalarına bağlamalarının, Allah’ın ayetlerine aykırı hareket etmek olduğunu ifade ederek bu anlayışa ciddi eleştirilerde bulunmuştur. Örneğin Kâdî Abdülcebbbar peygamberlerin vazifeleri dışındaki zamanlarda günahtan masum olamayabilecekleri görüşündedir. Eş’arî ve Mâtûrîdî ekolleri de zelle ve küçük günah kavramlarını kullanarak peygamberlerin kasti olmayan küçük günahları işleyebileceklerini kabul etmişlerdir.

Kanaatimizce Fadl b. Şâzân’ın ideolojisine sıkı sıkıya bağlı olması kullanılmış olduğu üsluba da yansımıştır. Nasçı bir metod benimsediği görülen Fadl b. Şâzân’ın Sünnî ve Sünnî hilâfet/imâmet anlayışını benimseyenlere karşı kullanmış olduğu üslubundaki keskinlik ve rivayetler bazındaki ağır ithamlar dikkat çekicidir. Onun bu anlayışı benimseyenlere karşı kullanmış olduğu ifadeler ve yönelttiği eleştirilerde muhafazakâr tutumunun yanı sıra mezhepsel taassubunun da etkisi olduğu kanaatindeyiz. Zira Fadl b. Şâzân, bir dönem Şîa ekolüne liderlik etmiş ve mezhebinin mudafisi konumunda olmuştur. Hilâfet ve imâmet kavramlarıyla ifade edilen devlet başkanlığının sosyo-kültürel bağlamdan soyutlanamayan sosyolojik bir vakıa olduğu ve Müslüman toplumların tercihi ile alakalı bir husus olduğu göz önüne alınmadan devlet başkanlığını yorumlamak realiteye de uymayacaktır. Evrensel ve objektif bir devlet başkanlığı anlayışı ancak taassubiyetten sıyrılmakla mümkün olacaktır. Sünnî, Şîi ve diğer ekoller konuyu günün şartlarına uygun, evrensel ölçülerde yorumlayabildikleri zaman mesele çözüme kavuşacak ve Müslüman toplumlarda birlik, beraberlik ve adalet tesis edilecektir.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh eş-Şeybânî el-Mervezî. (1981). *el-Müsned*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Avcı, Casim. (1998). “Hilâfet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları.
- Aydınlı, Osman. (2003). *Mu’tezilî İmâmet Düşüncesinde Farklaşma Süreci*, Ankara: Araştırma Yayınları.

- Bakkal, Ali. (2005). "Ebû Bekir'in Halife Seçilmesinde "İmamlar Kureyş'tendir" Hadîsinin Rolü Üzerine" *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, C. 6, Sayı: 3, s. 87-103.
- Balcı, İsrafil. (2016). "İmamlar/Halifeler Kureyş'tendir` İddiasının Kritiği", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 40, s. 5-31.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Huseyn b. Ali. (t.y.). *es-Sünenü'l-Kübrâ*, Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Bozan, Metin. (2004). "Fadl b. Şazan ve Kitabu'l-İlel'i Çerçevesinde İmâmet Anlayışı". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 45, Sayı: 2, s. 69-82.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. (2002). *Sahîh-i Buhârî*, Beyrut: Dâru İbn Kesîr.
- Bulut, Mehmet. (2001). "İsmet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları.
- Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî. (1955). *el-'Osmâniyye*, thk. Abdüsselâm M. Hârûn. Mısır: Mektebetu'l-Câhiz.
- Cüveynî, İmâmu'l-Haremeyn Ebu'l-Meâlî. (2016). *el-GİYASİ-İslâm'da Başkanlık Sistemi*, çev. Abdullah Ünalın. İstanbul: Mevsimler Kitap.
- Ebu Dâvûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî el-Ezdî. (2006). *Sunenu Ebî Dâvûd (Avnu'l-Ma'bûd ile beraber)*. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye.
- Fadl b. Şâzân, el-Ezdi en-Nişabûrî. (2009). *Kitabu'l Îzâh fî Reddî ale Sairi'l-Fırak*. thk. Seyyid Celaleddin el- Huseynî el-Urmevî. Beyrut: Müessesetü Tarihu'l-Arabî.
- Gökalp, Yusuf. (2013). "Zeydiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları.
- Gümüsoğlu, Hasan. (2017). *İslâm'da İmâmet ve Hilâfet*, İstanbul: Kayıhan Yayınları.
- Hakyemez, Cemil. (2007). "İMAMİYYE ŞİASINDA İSMET İNANCI-İlk Tezahürleri, Teşekkülü ve İtikadîleşmesi", *Marife*, C. 7, Sayı: 1, s. 167-192.

- Hayyât, Ebü'l-Hüseyn Abdürrahîm b. Muhammed b. Osmân. (1957). *Kitâbu'l-İntisar ve'r-Reddu ala Ravendiye'l-Mulhid*, thk. A. Nasri Nader. Beyrut: İdaretü Ma'hedü'l-Edebi's-Şarkıyye.
- Hillî, İbn Mutahhar Hasan b. Yusuf. (1994). *Nehcu'l-Hak ve Keşfu's-Sıdk*, nşr. A. el-Hüseynî el-Urumevî. Kum: Dâru'l-Hicr.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâluddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. (1984). *Lisânü'l-'Arab*, haz. Yûsuf Hayyât ve Nedim Mar'aşlî. Kum: Neşri Edebi'l-Havze.
- Kâdî Abdülcebbâr, Ebu'l-Hasan b. Ahmed el-Hemedânî el-Esedâbâdî. (t.y.) *el-Muğnî fî Ebvâbi't-Teohîd ve'l-Adl*, thk. Mahmud Muhammed Kâsım. Kâhire: Y.y.
- Kâtib, Ahmed. (2005). *Şîa'da Siyasal Düşüncenin Gelişimi*, çev. Mehmet Yolcu. Ankara: Kitâbiyat.
- Kummî, İbn Bâbeveyh Ebû Ca'fer Muhammed b. Alî b. el-Hüseyn b. Mûsâ. (1970). *Kemâlû'd-dîn ve Temâmü'n-Ni'me*, nşr. Ali Ekber el-Gaffârî. Tahran: Matbaatu Haydarî.
- Kummî, İbn Bâbeveyh Ebû Ca'fer Muhammed b. Alî b. el-Hüseyn b. Mûsâ. (1905). *el-İmâme ve't-tabsira mine'l-hayra*, Kum: Medresetu'l-İmam Mehdi.
- Küleynî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ya'küb b. İshâk er-Râzî. (1944). *el-Kâfî*, nşr. Ali Ekber el-Gaffârî. Tahran: Matbaatu Haydarî.
- Mes'ûdî, Ebü'l-Hasan Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Hüzelî. (2005). *Mürûcü'z-zeheb ve me'âdinü'l-ceoher*, thk. Kemal Hasan Mer'i. Beyrut: Mektebetu'l-Asriyye.
- Müfid, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. en-Nu'mân el-Hârisî el-Ukberî. (1993). *en-Nuketü'l-i'tikâdiyye*, thk. Rızâ el-Muhtârî. Y.y: Mü'temeru'l-Alemî li Elfiyyeti's-Şeyhi'l-Mufid.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn b. Haccac el-Kuşayrî en-Neysâbü'rî. (1918). *Sahihu Muslim*, thk. Muhammed Fuad Abdalbaki. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye.

- Necâşî, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Ali b. Ahmed b. Abbas el-Esedî el-Kufî. (2010). *Ricâlu'n-Necâşî*. Beyrut: Şirketü'l-A'lamî.
- Nevbahtî, Ebû Muhammed el-Hasen b. Mûsâ b. el-Hasen b. Muhammed el-Bağdâdî. (2012). *Fıraku'ş-Şîa*, Beyrut: Menşûrât-ı Rıza.
- Öz, Mustafa. (2012). "Vasî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları,
- Pezdevî, Ebü'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerîm. (2003). *Usûlu'd-dîn*, thk. H. P. Linss. Kahire: el-Mektebetu'l Ezheriyyetu li't-Turâs.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal. (2012). *Müfredât- Kur'an Kavramları Sözlüğü*, çev. Abdulbaki Güneş ve Mehmet yolcu. İstanbul: Çıra Yayınları.
- Özdinç, Rıdvan. (2018). *İtikat ve Siyaset: Sünni Kelamında İmamet-Hilafet Meselesi*, İstanbul: Dergah Yayınları.
- Seyyid, Muhammed Salih Muhammed. (1998). *Ebû Ca'fer el-İskâfî ve Erâühü el-Kelâmiyye ve'l- Felsefiyye*, Kahire: Dârû Kubâ.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. (1983). *el-Mu'cemu'l- Kebîr*, thk. Hamdi b. Abdülmecid. Yy.: Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî. (1967). *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, thk. Ebü'l-Fazl İbrahim. Mısır: Dârü'l-Maârif.
- Tayâlisî, Ebû Dâvûd Süleyman b. Dâvûd b. el-Cârûd el-Fârisî. (t.y.). *el-Müsned*, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn el-Herevî el- Horâsânî. (1988). *Şerhu'l-Akâid*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ. Kahire: Mektebetü'l- Küliyyâtî'l-Ezheriyye.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn el-Herevî el- Horâsânî. (2011). *Şerhu'l-Akâid*, çev. Talha Hakan Alp. İstanbul: Rihle Kitap.

- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sure. (t.y.). *el-Câmiu's-Sahîh*, Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Topaloğlu, Bekir ve Çelebi, İlyas. (2015). *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: İsam Yayınları.
- Tusî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Hasan. (t.y.). *el-Fihrist*. thk. Seyyid Muhammed Sadık. Irak: Şerif Rıda Yayınları.
- Tusî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Hasan. (2005). *İhtiyâru Ma'rifeti'r-Rical*. Thk. Cevâd el-Kayyumî el-İsfihânî. Y.y.: Muessesetu Neşri'l-İslamî,
- Tusî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Hasan. (t.y.). *Telhîsü's-Şâfi*, nşr. Seyyid Hüseyin Bahru'l-'Ulûm. Kum: Y.y.
- Ulutaş, Yasin. (2020). "Ebû Ca'fer Muhammed b. Abdullah el-İskâfî'nin Hayatı, Şahsiyeti ve Kelâmî Görüşleri", *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi*, C. 6, Sayı: 2, s. 1111.
- Yavuz, Yusuf Şevki. (1999). "İbn Şâzân en-Nisâbûrî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları.